

Проект «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін»

Протягом понад десяти років в Інституті соціології НАНУ провадиться щорічне моніторингове емпіричне дослідження особливостей розвитку українського суспільства.

У межах даного проекту розроблено систему соціологічних показників, яка дозволяє відстежувати тенденції соціальних змін, ґрунтуючись на вивченні стану громадської думки і масової свідомості (ціннісні орієнтації, соціальні установки, судження та оцінки актуального стану суспільства, його перспективи).

Головне завдання проекту - відстежити, зафіксувати і провести аналіз соціальних змін як у суспільній системі в цілому, так і в окремих галузях суспільного життя.

Принципи формування системи соціальних показників

Беручи до уваги, що Україна після проголошення незалежності декларувала головною метою соціально-політичних перетворень вибір демократичного шляху розвитку (побудову відкритого суспільства з ринковою економікою і демократичними основами організації політичного життя), розробка показників велася на основі парадигми *розвитку процесу демократизації в Україні*.

Згідно з головною метою дослідження - аналіз тенденцій соціальних змін в українському суспільстві - було визначено загальні вимоги до формування сукупності емпіричних показників. По-перше, кожен з них мусить безпосередньо чи опосередковано відбивати характеристику стану суспільної системи. По-друге, зміни за даними показниками, зафіксовані в моніторингу, повинні вимірюватися індикаторами, які дозволяють оцінювати характер і направленість змін суспільної системи на векторі - «демократизація».

Одним з головних принципів відбору показників стану українського суспільства є *можливість за допомогою відповідного показника оцінювати ступінь реалізації демократичних перетворень в Україні (в економічній, політичній, правовій, соціальній та інших галузях життя)*.

Оскільки демократичні перетворення - не мета як така, скоріше, це загально визнаний соціально-політичний механізм підвищення рівня та якості життя людей, тому другий важливий принцип формування системи показників - *можливість за допомогою даного показника оцінювати динаміку рівня добробуту населення* (економічного, політико-правового, морального, психологічного, фізичного).

Дієвість процесів демократизації суспільства має оцінюватись за загально визнаними критеріями ефективності трьох головних складових стратегії реформування суспільства і держави:

- *ефективність економічної політики*, яку можна виміряти ступенем підтримки населенням соціально-економічних реформ, зростанням матеріального добробуту людей і розширенням можливостей реалізації їхнього трудового потенціалу:

- *ефективність перетворення політико-правової системи*, яка відображена в підтримці політичних реформ і демократично обраної влади на основі затвердження в державі демократичних прав і свобод, законності, правопорядку, політичної стабільності, міжнаціональної і конфесійної згоди;

- *ефективність соціальної політики*, яка безпосередньо вимірюється поліпшенням соціального самопочуття, психологічного і фізичного стану (здоров'я) людей на основі розширення доступу до благ сучасної цивілізації в головних сферах життєдіяльності.

Структура і типи соціальних показників

Через те, що успішність демократичних перетворень значною мірою залежить від масовості підтримки демократичних принципів організації суспільної системи з боку населення, в системі показників значна увага приділяється емоційно-психологічній компоненті масової свідомості, пов'язаній з особливостями соціальних змін.

Для того, щоб як найповніше відобразити стан і динаміку масової свідомості в інструментарії використовувались індикатори (питання анкети), які дають змогу робити висновки не лише про декларативні установки і фактологічні самозвіти людини, а й про її емоційні і раціональні оцінки.

Декларативно-установочні судження відбивають готовність людині діяти тим чи тим чином у певних суспільних обставинах (готовність до соціального протесту, міграції, підтримки тих чи тих політичних сил тощо). Показники даної категорії в сукупності відбивають особливості декларативного рівня масової свідомості в її емоційній, раціональній і установочно-поведінковій складових. Враховуючи феномен нетотожності змісту декларованих суджень і реалій соціального життя людей, автори проекту особливу увагу приділили тій категорії показників, які певним чином відображають факти і події життя людини, її біографію, а також предметні і поведінкові реалії її повсякденного життя.

Фактологічні судження фіксують наявність тих чи тих життєвих подій (обставин) і відбивають конкретні умови життя і форми активності людей. Остання група показників найширше представлена в блоках питань, які стосуються тих сфер життя людей, що пов'язані з оцінкою ефективності економічної і соціальної політики.

Раціонально-оціпочні судження («правильно-неправильно», «відповідає думці, переконанню — не відповідає»). Серед такого роду показників автори проекту насамперед зосередились на думці людей стосовно раціональності і доцільності тих чи тих політичних рішень і дій у різних сферах життя суспільства. Йдеться про показники, які характеризують ступінь декларативної підтримки і прийняття різних напрямів розвитку суспільства (наприклад, підтримка чи заперечення необхідності приватизації, інституту багатопартійності тощо).

Емоційно-оціпочні судження дозволяють людині висловити загальну позитивну, негативну чи нейтральну оцінку відносно того або того предмету дослідження (у категоріях «добре-погано», «ліпше-гірше»); до цієї ж категорії суджень належать оцінки довіри і задоволеності. Оскільки досвід перших опитувань (1992, 1994 роки) підтвердив відому закономірність, що за умов нестабільного перехідного суспільства узагальнені емоційно-оціпочні судження вирізняються високим (а багато в чому неадекватним) рівнем декларативного негативізму й песимізму, від 1995 року в інструментарій дослідження (опитувальний лист) були внесені питання, відповіді на які відбивають предметно-емоційну оцінку наявності чи браку тих або інших соціальних благ («вистачає — не вистачає — не цікавить»).

Структура інструментарію (анкети) містить тематичні блоки індикаторів (питань, які пропонуються респондентам), що характеризують особливості процесу демократизації в різних сферах життя людей:

- Економічна ситуація
- Політична ситуація
- Соціальна ситуація
- Соціальне самопочуття
- » Здоров'я
- Соціальні відносини
- Місцеві умови
- Мовна ситуація
- Інформаційний простір
- Вільний час
- Житло
- Матеріальне становище сім'ї
- Зайнятість
- Освіта
- Транспорт і зв'язок
- Екологія
- Родина

До історії створення моніторингу

Першим кроком на шляху до здійснення моніторингового проекту було дослідження, проведене в 1992 році Н.В.Паніною «Соціальне самопочуття і психологічний стан населення України». В межах цього проекту був підготовлений перший варіант інструментарію. Після аналізу матеріалу, отриманого завдяки цьому варіанту, певної доробки і доповнення (разом з Головахою Є.І.) його було покладено в основу подальшої роботи. У 1992 році Н.В.Паніна розробила схему формування загальнонаціональної вибірки, яка охоплює всі області України, пропорційно чисельності і складу населення кожної з

областей. За цією схемою разом з М.М.Чуриловим було сконструйовано загальнонаціональну вибірку, обсягом 1800 людей, на якій у 1992 році було проведене перше (пробне) дослідження. Збір первинного матеріалу здійснювала соціологічна фірма «Социс» (керівник М.М.Чурилов) на благодійній основі.

З 1992 року за ініціативою і під керівництвом директора інституту Ворони В.М. Інститут соціології ПАНУ розпочав реалізацію великомасштабного проекту щорічного моніторингу: «Українське суспільство на порозі XXI століття» (розробники програми - Н.В.Паніна й Є.І.Головаха).

У 1998 році Інститут соціології НАНУ почав співробітництво з Всеросійським центром вивчення громадської думки (ВЦВГД, керівник - Ю.А.Левада) з метою розширення емпіричної бази для можливостей порівняльного аналізу соціально-політичних процесів в Україні і Росії. В межах цього співробітництва в інструментарій моніторингу було додатково внесено низку тих показників, які входять до щомісячного моніторингу ВЦВГД (Росія).

На жаль, моніторингові дослідження мають певну специфіку: перед авторами постійно постає дилема: що робити в тому випадку, коли формулювання питання після закінчення якогось часу виявляється не найвдалішим або через соціально-політичні умови життя, що змінилися, або застаріває певна частина набору відповідей? З одного боку, якщо змінити формулювання питання чи шкалу відповідей, то наступний отриманий матеріал некоректно зіставляти з попередніми даними, і частина накопиченої інформації випадає з контексту моніторингу. Якщо ж усе залишати в незмінному вигляді, то дослідники свідомо йдуть на одержання інформації, яка з тих чи тих причин, на їхню думку, не досконала. В остаточному підсумку настає момент, коли доцільно цілковито переглянути інструментарій і внести всі корективи, необхідність у яких накопичилася за певний період проведення моніторингу.

Таким чином, у 2002 році керівництвом проекту було прийняте рішення про реформування системи показників. До розробки оновленої системи соціальних показників і створення інструментарію було залучено співробітників практично усіх відділів Інституту соціології НАН України (керівник дослідної групи - Ю.І.Саєнко).

Інструментарій 2002 року в значній своїй частині зберігає наступність з попереднім етапом. Поряд з цим істотно розширюється низка сфер соціального життя, і, відповідно, кількість показників. Дослідження 2002 року певною мірою можна оцінювати як пошукове, адже малося на увазі, що нові показники повинні пройти свого роду апробацію, для того, щоб надалі відібрати для моніторингу найінформативніші з точки зору загальної мети проекту.

Перспективна програма проекту з самого початку передбачала два етапи дослідження соціальних змін. Перший етап - моніторинг стану українського суспільства за *основними показниками*, що стосуються різних галузей життя людей. Після визначеного періоду (коли можна вважати, що основні показники досить об'єктивно відбивають стан суспільства і динаміку процесів, які відбуваються), настає другий етап проекту. Головною метою другого етапу є поглиблене дослідження окремих сфер життя. На другому етапі поряд з моніторинговими показниками в інструментарій тимчасово включаються різні додаткові індикатори, що дозволяють глибше проаналізувати причини, фактори, наслідки і перспективи процесів, які відбуваються, а також явищ у різних сферах соціального життя.

Особливості емпіричного дослідження з 2003 року

У 2003 році Інститут починає другий етап проекту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін». Поряд з основними показниками до емпіричного дослідження були включені чотири додаткових блоки питань (індикаторів), розроблених співробітниками трьох відділів Інституту соціології. Завдання, яке ставили перед собою дослідні колективи Інституту, полягало в тому, щоб, стежачи за результатами щорічного моніторингу змін за основними показниками, включити в емпіричне дослідження індикатори, які дозволять глибше проаналізувати наступні актуальні проблеми сучасного українського суспільства, змістовно розкрити сучасні ключові проблеми, перевірити наукові гіпотези.

У такий спосіб в емпіричне дослідження в 2003 році поряд з основними показниками були включені індикатори, спрямовані на розкриття наступних проблем.

1. «Тенденції становлення і трансформації соціальних інститутів» (керівник Макеєв С.О.). Запропоновані відділом соціальних структур та інститутів індикатори призначені для заглибленого вивчення інституціоналізації уявлень людей про різні життєві шанси. Відповідні індикатори дозволять

проаналізувати особливості інституціоналізації установок на мобільність, оцінити можливості досягнення тих чи тих позицій у суспільстві, розглянути тендерний аспект уявлень про життєві шанси. Отримані дані дозволять виявити нерівномірність розподілу життєвих шансів між різними категоріями населення.

2. «Соціокультурна диференціація сучасного українського суспільства: критерії, механізми наслідків» (керівник Ручка А.О.). Індикатори, розроблені у відділі соціології культури і масових комунікацій дозволять проаналізувати особливості соціокультурних диференціацій у сучасному українському соціумі, масштаб і характер диференціацій у сприйнятті медійних каналів, а також проаналізувати фактори політико-культурної соціалізації.

3. «Формування нового соціального ареалу життя особистості в умовах глобальних змін» (керівник Шульга М.О.). Відповідні індикатори дозволять проаналізувати ставлення громадян України до процесів глобалізації, її різних аспектів.

4. «Суспільна трансформація: формування нового образно-символічного соціального простору в індивідуальній і масовій свідомості населення України» (керівник Тихонович В.О.). Показники, запропоновані відділом соціальної психології, спрямовані на розкриття проблеми освоєння індивідуальною і масовою свідомістю сучасних параметрів соціального простору.

З одного боку, вони сконцентровані на об'єктивній необхідності нового позиціонування індивіда і соціальних груп у соціально-статусних межах, з іншого, на потребі осмислення новизни соціально-територіальних параметрів життя в Україні як суверенній країні з відповідними інституціональними характеристиками.

У зв'язку з цим до інструментарію було залучено індикатори, які відбивають ступінь актуалізації в психіці респондентів образів і символів сучасного життя (як у межах соціально-статусного позиціонування, так і в масштабі соціально-територіального позиціонування): образи і символи

життєвого успіху, місця в соціальній ієрархії, життєвих стилів, героїв нашого часу, суспільства в цілому і України як Батьківщини тощо.

Вибірка й особливості організації збору інформації

Для здійснення емпіричної частини проекту, як уже зазначалося, у 1992 році була підготовлена спеціальна вибірка, що репрезентує доросле населення України (Н.В.Паніна, М.М.Чурилов). Розрахункова вибірка охоплює 1 800 людей, які репрезентують доросле населення України (18 років і більше) за статтю, віком, освітою, типу поселення й областях.

За будовою вибірка є треступеневою, стратифікованою, випадковою (із квотним скринінгом на останньому етапі). На першому етапі виробляється добір населених пунктів (точок опитування), на другому - добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому - добір респондентів.

Перший етап добору здійснювався згідно з попередньою стратифікацією населених пунктів України. Основними параметрами стратифікації виступали адміністративно-територіальний розподіл України (24 області й Автономна Республіка Крим) і тип поселення (місто-село). З метою зменшення кількості страт, області були згруповані в регіони, беручи до уваги близькість низки значень соціально-демографічних, соціально-економічних, соціокультурних показників (за даними державної і відомчої статистики), соціально-політичних показників (за результатами президентських і парламентських виборів); а також результатів опитувань громадської думки, проведених фірмою «Социс». Ця процедура здійснювалася з послідовним застосуванням факторного і кластерного аналізу даних за 120 показниками. У підсумку 25 областей були згруповані в 10 регіонів. Міське населення кожного з регіонів стратифіковано згідно з

параметрами адміністративного статусу і величини міста: 1) обласні центри; 2) великі (населення понад 200 тис.) і середні (населення понад 50 тис.) міста; 3) малі міста і СМТ, Сільські населені пункти в даній стратифікації було «під'єднано» до міст, в адміністративному підпорядкуванні яких вони перебувають. У результаті було отримано 30 страт ($3 \times 10 = 30$).

Зі страт 1-го типу - «обласні центри» - здійснювався суцільний добір міст (для того, щоб вибірка містила всі обласні центри). Зі страт другого і третього типу робився випадковий добір за списками міст, ранжованих згідно з чисельністю населення. Добір сіл робився випадковим чином зі списків сіл, які перебувають в адміністративному підпорядкуванні міста (чи СМТ), що потрапило у випадкову вибірку міст. Як результат, було сформовано 113 точок опитування (69 міст і 44 села).

Кількісний розподіл 1800 людей по стратах розраховувався за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. При цьому бралися до уваги такі дані: розподіл населення по областях; у межах кожної з областей розподіл населення по типах поселення: місто-село; додаткові розрахунки дозволили встановити пропорції між мешканцями обласних центрів і мешканцями інших типів міст. *Такий підхід дозволяє й надалі робити перегрупування областей з метою уточнення регіональних особливостей громадської думки щодо різних проблем без серйозного збитку для репрезентації регіонів будь-якої конфігурації.*

На другому етапі провадилося врахування домогосподарств. Для цього в кожному населеному пункті було здійснено попередню стратифікацію вулиць за сегментами забудови (параметрами сегментів виступають «вік» мікрорайонів і віддаленість від центру). З кожної страти здійснювався випадковий механічний добір вулиці (зі списків вулиць) і номера будинку (з 1-го по 6-ий, за допомогою гральних костей) для визначення «стартової точки» маршрутного добору.

На третьому етапі використовується маршрутний метод добору адрес з наступним квотним скринінгом добору респондентів. (Квоти за статтю і віком відповідно до пропорцій міського і сільського населення кожної з областей розраховано за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року).

З використанням розробленої вибірки за весь період моніторингу було опитано:

травень 1992 року — 1800 осіб, травень 1994 року — 1807 осіб, травень 1995 року — 1810 осіб, травень 1996 року — 1800 осіб, травень 1997 року — 1810 осіб, травень 1998 року — 1810 осіб, травень 1999 року — 1810 осіб, січень 2000 року — 1810 осіб, січень 2001 року — 1800 осіб, лютий-березень 2002 року — 1799 осіб, лютий 2003 року — 1800 осіб, 2004 року — 1800 осіб.

Всі опитування було проведено методом роздачі анкет (самозаповнення) з використанням республіканської опитувальної мережі Інституту соціології НАН України і фірми «Социс».

Фінансування проекту

Фінансування емпіричної частини проекту в 1994-1995 рр. здійснював Центр «Демократичні ініціативи» (науковим керівником якого на той період був Головаха Є.І, виконавчим директором - Кучерів І.І., науковим експертом - Паніна Н.В.). У 1996 і 1998 рр. фінансування провадила фірма «Социс-Геллап», у 1997 році опитування спільно фінансували обидві вищезгадані організації.

З 1999 по 2004 рр. фінансування емпіричної частини проекту цілковито здійснює Інститут соціології НАН України.

Представлення результатів

Варто зазначити, що за період проведення моніторингу публікації відповідних інформаційних і аналітичних матеріалів мали значний громадський резонанс серед політиків, політологів, соціологів, викладачів, аспірантів і студентів факультетів соціології, журналістів і інших представників ЗМІ. Викладачі вузів використовують масиви даних для навчання студентів і аспірантів; політики - у парламентських дебатах і при підготовці проектів законів, журналісти - для публікацій і підготовки тематичних радіо- і телепередач, науковці (політологи, соціологи) - для аналізу різних проблем соціального життя. На жаль, далеко не всі «споживачі» даної інформації дотримуються кодексу професійної етики, «сором'язливо» опускаючи посилання на джерело й авторів проекту. Нерідко доводиться помічати, як індикатори, що

фігурують у моніторингу (питання анкети), просто запозичені деякими «нео-соціологами», вони з дитячою безпосередністю залучають їх до свого інструментарію без згадування джерела, з якого ці питання (з відповідною низкою відповідей) були «запозичені». Творчий колектив проекту сподівається, що зростання професійної культури соціологів стане на заваді подальшим порушенням професійної етики такого роду.

*Головний науковий співробітник Інституту соціології НАН
України, доктор соціологічних наук **Наталія Вікторівна
ПАНИНА***

Дані проекту можна придбати в Інституті соціології у вигляді звітів, збірок статей та масивів даних в спеціалізованому комп'ютерному середовищі OCA New Line (www.oca.com.ua).

Звертатися:

Інститут соціології НАН України, 01021, м.Київ, вул.Шовковична,12, www.i-soc.com.ua

e-mail: i-soc@i-soc.com.ua

Вища школа соціології 01021, м.Київ, вул.Шовковична,12, кімната 201

тел./ факс: 8-044-255-60-56, e-mail: school@i-soc.com.ua

Бюро статистичного аналізу,

тел./ факс: 8-044-464-48-11, e-mail: info@oca.com.ua